

УДК 323.21

Андрущенко Тетяна Вікторівна, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України, tanya_atv@ukr.net

Денисюк Світлана Георгіївна, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-політичних наук, Вінницький національний технічний університет, sg_denisiyk@mail.ru

Андрущенко Татьяна Викторовна, доктор политических наук, ведущий научный сотрудник Института высшего образования НАПН Украины, tanya_atv@ukr.net

Денисюк Светлана Георгиевна, доктор политических наук, доцент, профессор кафедры общественно-политических наук, Винницкий национальный технический университет, sg_denisiyk@mail.ru

**Andrushchenko Tetiana V., Doctor of Political Sciences, leading researcher of Institute of Higher Education of NAES of Ukraine, tanya_atv@ukr.net
Denysiuk Svitlana G., Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Professor of the Sociopolitical Sciences Chair, Vinnytsya National Technical University, sg_denisiyk@mail.ru**

ПАТРІОТИЧНА СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано різні прояви патріотизму як складової політичної мобілізації. Визначено сутність патріотизму і регіональні відмінності серед громадян України. Акцентовано увагу на конструктивній об'єднувальній ролі патріотизму, який виступає ціннісною основою у кризові періоди розвитку держави. Доведено, що він здатний виконувати також деструктивну функцію, сприяючи дезінтеграційним процесам в державі.

***Ключові слова:** політична мобілізація, патріотизм, складові політичної мобілізації, суспільний патріотизм, державний патріотизм, природний патріотизм, регіональний патріотизм.*

Андрущенко Тетяна Вікторівна, Денисюк Світлана Георгіївна
ПАТРИОТИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ
МОБИЛИЗАЦИИ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Проанализированы различные проявления патриотизма как составляющей политической мобилизации. Определена сущность патриотизма и региональные различия среди граждан Украины. Акцентировано внимание на конструктивной объединяющей роли патриотизма, который выступает ценностной основой в кризисные периоды развития государства. Доказано, что он способен выполнять также деструктивную функцию, способствуя дезинтеграционным процессам в государстве.

Ключевые слова: *политическая мобилизация, патриотизм, составляющие политической мобилизации, общественный патриотизм, государственный патриотизм, естественный патриотизм, региональный патриотизм.*

Patriotic Component of Political Mobilization of the Modern Ukrainian Society

The article analyzes various manifestations of patriotism as a political mobilization component. Political mobilization of citizens in the context of modern political processes is treated as a way to encourage political participation, which is not always totally similar to political activeness. Traditional forms of political participation (voting in the elections, demonstrations, social movements) are complemented by new types of citizens' political activity, starting with signing online petitions to organizing political flash mobs. Patriotism significantly influences the political activity but has its peculiarities and various degree of display.

The aim of the article is the analysis of patriotism as a political mobilization component that has various reasons as well as the ability to become a powerful mechanism for activating the political behavior of modern Ukrainians.

Patriotism is treated as a socio-historical phenomenon, tied to certain historical epochs. While analyzing various approaches to determining the essence of patriotism we perceive it as an inborn feature of a person, which at the same time is developed in communication process (namely, through the influence of various social institutions, political forces, media etc.). It is a concrete, deeply rooted attitude of a citizen to his Motherland, which he demonstrates through an active and dedicated

work on the prosperity of a country and protecting it from foreign aggressors who wish to ruin its territorial integrity and state sovereignty

The events of 2013-2014 (the Revolution of Dignity, annexation of the Crimea, conflict in the East of the Ukraine) demonstrated a rapid rise of patriotic feelings of the Ukrainians who united their efforts in the fight for the sovereignty of their state. Prior to these events Ukrainians only united at threat of losing what they possess – their usual lifestyle, prestige, authority, income, status, group values' depreciation etc. In other words, the increase of mass irritableness and fear led to a short-term feeling of unity among the members of the society.

The study analyzes the patriotic mood dynamics during the last few years among the citizens of Ukraine and shows the regional differences of its manifestation. The powerful informational influence of the Russian media together with the peculiarities of political subculture and mentality of the dwellers of the Eastern Ukraine facilitate further activation of a destructive patriotism (pseudopatriotism if looked at from the point of view of a state's integrity). The study compares manifestations of patriotism in Ukraine and in Russia as well as determines considerable differences in them.

The study concludes that the patriotic component of mobilization may have various causes, aims and forms (natural, regional, social and state). Social patriotism is now characteristic for the majority of the Ukrainians. It inspires the citizens and facilitates the fight for the sovereignty and democratic development of the state.

Подальша розбудова України стимулює пошук загальнонаціональних ідейно-духовних орієнтирів, здатних мобілізувати суспільство, зміцнити державу, вивести її на високий рівень цивілізованості й культури. Історія і сьогодення політична практика свідчать, що послідовна боротьба за зміцнення української державності взаємопов'язані із таким почуттям як патріотизм.

Патріотизм – явище соціально-історичне, що має особливі прояви у різні історичні епохи. Адже кожна людина, соціальна група має власні специфічні інтереси, чим визначається розуміння патріотизму. Деякі науковці зазначають,

що патріотизм є позаполітичною цінністю, донаціональним феноменом, який зберігає загальногромадянський характер [1, с. 338; 2, с. 205], а «патріот любить країну, а не державу, не владу» [3, с. 205]. Під час національних рухів «патріотизм» починають пов'язувати з єдністю нації та її змаганнями за державність. У найзагальніших рисах патріотизм слід визначити як любов до батьківщини, що здатна викликати активність громадян, навіть організувати їх задля здійснення подвигів в ім'я вітчизни.

Проте така мобілізація громадян в умовах сучасних політичних процесів, як їх заохочення до політичної участі, не завжди тотожна політичній активності. Традиційні форми політичної участі (голосування на виборах, демонстрації, суспільні рухи тощо) сьогодні доповнюються новими видами політичної діяльності громадян: від підписання онлайн-петицій до організації політичних флешмобів) [4, с. 48]. Однак, нажаль, загалом для громадян будь-якої країни природно бути байдужою, апатичною масою, що за певних умов є вигідно для політичних акторів.

Сутність та прояви патріотизму аналізували мислителі у різні історичні часи. Зокрема, в контексті державотворення цей феномен розглядали В. Винниченко, М. Драгоманов, Д. Донцов, М. Грушевський, В. Липинський та ін. Серед сучасних вітчизняних науковців проблематикою патріотизму займалися В. Андрущенко, В. Баранівській, І. Варзар, Л. Губерський, В. Корнієнко, С. Кримський, О. Кузмін, К. Лісієнко, В. Лісовий, В. Табачковський та ін.

Аналізуючи різні аспекти сутності та причин політичної мобілізації, слід назвати праці В. Бебика, К. Ващенко, Д. Волкова, Д. Гончарова, М. Дубинянського, А. Колодій, Т. Кремень, О. Кривенко, У. Ліппмана, Ю. Левади, В. Моїсєєва, Е. Ноель-Неймана, О. Резніка, М. Розумного, О. Ткача.

Не дивлячись на потужні напрацювання в різних наукових галузях, сьогодні актуальним видається аналіз патріотизму як складової політичної мобілізації, що має різне підґрунтя і здатність стати потужним механізмом активізації політичної поведінки сучасних українців.

Якщо розглядати патріотизм як складову політичної мобілізації, то варто, насамперед, відзначити, що відсутність упродовж багатьох століть української державності дала ознаки щодо розуміння патріотизму. Однак в цілому він нерозривно пов'язувався із боротьбою громадян за незалежність України.

Історія України багата прикладами патріотичних звершень в ім'я батьківщини. Свого часу виникла на терені української історії козаччина, і в ній український народ уособлював усі кращі якості патріота й борця. В якості приклада слід згадати визвольну війну 1648-1654 рр. під проводом патріота України Б. Хмельницького, який об'єднав навколо себе багатьох прибічників національної української ідеї. Були і визвольні змагання за українську державність у 1917-1920 рр., в центрі яких знаходився визначний громадсько-політичний діяч М. Грушевський. Відомі подвиги тисяч патріотів у період Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистської навали. Таким чином, патріотизм в основному визначався через міру причетності до цієї боротьби. Держава, патріот, батьківщина – ці слова були поруч у національно-визвольних змаганнях. У радянській історіографії патріотизм розглядається в поєднанні з інтернаціоналізмом [5, с. 23-24] на противагу буржуазному націоналізму і космополітизму (останній пропагує відмову від національних традицій, заперечує державний і національний суверенітети).

У зазначених контекстах патріотизм мобілізує громадян, активізує їх політичну поведінку. Однак примітно, що патріотизм фактично не аналізується науковцями як складова політичної мобілізації, хоча практика свідчить, що він є дуже впливовим. Традиційно політична мобілізація будується на апелюванні до звичних, традиційних цінностей і кола їх прихильників. Разом із тим завданням політичної мобілізації може бути як підвищення активності населення, так і, навпаки, збереження його у пасивному стані.

З огляду на різні ролі і складну природу політичної мобілізації, її можна класифікувати за такими ознаками: за змістом (фокусна мобілізація, мобілізація широкого спектра), характером та емоційним наповненням інформаційного повідомлення (позитивна та негативна мобілізації), а також за формою і носієм

поширення повідомлення (авторитарна, grass-roots мобілізація, горизонтальна, мережева). До складових політичної мобілізації Т. Кремень відносить: довіру, емоції (ентузіазм, страх), канали комунікації [6, с. 36-37].

Повертаючись до характеристики патріотизму, слід зазначити, що його раціонально-іраціональна природа в поєднанні з реальними політичними загрозами має значний потенціал, який може реалізуватись у різних напрямках. Однією з особливостей патріотизму є те, що він формується і спрямовується певними політичними силами, ЗМІ, державними та громадськими інституціями.

Як зазначає Є. Андрєєв, патріотизм є найважливішим етапом розвитку особистості, а саме – її духовного розвитку, самовираження. При цьому рівень такого розвитку є дуже високим, оскільки духовна самореалізація особистості передбачає прояв цілої низки її найважливіших сторін, якостей, які характеризуються цілісністю, оптимальністю їх сформованості [7, с. 117].

Аналізуючи різні підходи до визначення сутності патріотизму, зазначимо, що він є вродженою характеристикою людини, але такою, що розвивається в процесі комунікації (зокрема, через вплив різних суспільних інституцій, ЗМІ та ін.), є конкретним, глибоко усвідомленим духовно-моральним ставленням громадянина до своєї Вітчизни, яке виявляється в активній і цілеспрямованій діяльності з процвітання держави і захисту від злочинних посягань на її територіальну цілісність і державний суверенітет.

Патріотизм є природним, як любов людини до своєї матері, сім'ї; до своєї етнічної спільноти (до пісень та звичаїв свого народу). Він може переростати (за певних умов) у державний патріотизм, а може залишитись на рівні «локального патріотизму», що поширюється лише на «малу батьківщину». Від природного до державного патріотизму пролягає значний шлях розвитку особистості, її соціалізації, формування того масштабу, на якому вона сприймає суспільну дійсність і визначає своє місце в ній. На цьому шляху особа перетворюється на члена суспільства і громадянина держави: сильного або слабкого; відповідального, зацікавленого в усьому, що відбувається в державі, здатного на громадянську позицію в захисті своїх прав та прав своїх

співвітчизників і на патріотичну позицію в захисті вітчизни, або байдужого, спроможного лише на свій «хутірський» патріотизм, який не переходить у громадянську позицію. Сильні, «старі», усталені держави виробили кожна свої способи формування лояльних, відповідальних громадян [8, с. 49-52].

Іншими словами, патріотизм як елемент мобілізації, формується за допомогою як об'єктивних чинників (загроза суверенітету, безпеці держави, регіону та ін.), так і суб'єктивних (політичної пропаганди, різних політичних технологій, зокрема, через створення або актуалізацію «образу ворога» тощо).

До подій 2013-2014 рр. (революції Гідності, анексії Криму, конфлікту на сході України) політологи відзначали, що українці мобілізуються лише за умови небезпеки втрати того, чим вони володіють, – звичного способу життя, престижу, авторитету, прибутків, статусу, девальвації групових цінностей тощо. Тобто зростання масового роздратування, страху, ненависті призводить до короткочасного почуття спільності або близькості членів суспільства один до одного. Ці періоди мобілізації були досить короткими і змінювалися періодами політичної апатії, розчарування, пасивної адаптації до того, що відбувається в державі. Проте політичні події останніх років продемонстрували бурхливе зростання патріотичних настроїв українців, які мобілізувались переважно у боротьбі за суверенітет держави.

Якщо проаналізувати динаміку патріотичних настроїв серед громадян України, то згідно результатів опитування, проведеного компанією Research&Branding Group у липні 2013 р., 69 % опитаних українців вважають себе патріотами країни. 24 % українців зазначили, що «в цілому» не вважають себе патріотами. Однак ще в 2011 р. кількість людей, які називали себе патріотами, становила 76 %. Також знизилася кількість українців, готових захищати країну у разі такої необхідності. Так в 2013 р. людей, готових захищати Батьківщину, виявилось 53 %. У 2011 їх було 55 %. У 2013 р. кількість тих, хто пишається, що він є громадянином України, склала 72 %. Такий же показник був і в 2011 р. [9].

Для порівняння, згідно результатів опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у липні 2014 р., 86 % опитаних українців вважають себе патріотами своєї країни. При цьому однозначно характеризують себе як патріотів 50 %, ще 36 % – скоріше так, ніж ні. Тільки 6 % не вважають себе патріотами, 8 % – не змогли визначитися. Справжніми патріотами себе вважають мешканці Заходу, Півночі та Центру, люди з вищим рівнем доходів і більш високим рівнем освіти, а також ті, які вважають рідною мовою українську. «Громадянин України» як ідентифікатор домінує в усіх регіонах України, крім Донбасу, де основним ідентифікатором залишається «мешканець свого регіону, міста, села». Важливо, що в останні роки відбулися зміни в розумінні того, що є предметом гордості за свою країну і народ. Зокрема, українці почали відчувати більше гордості за свою землю, територію, на якій живуть; свою державу; мову свого народу; прапор, герб, гімн [10].

Враховуючи це, варто відмітити, що патріотична складова мобілізації має різні прояви, чинники, цілі та масштаби. Якщо аналізувати патріотизм більшості громадян Центру, Заходу, Півночі і Півдня України, то він базується на боротьбі за цілісність держави і відчутті свого громадянського обов'язку, виявляється в підтримці переселенців, добровольців у зоні АТО (і, звичайно, їм притаманні риси природного патріотизму) тощо.

Наслідком зіткнення різних форм патріотизму у поєднанні із кризовими явищами у суспільно-політичному житті країни, загрозою зовнішнього втручання, терактами може стати федералізація держави із подальшою втратою фактичної незалежності. Якщо розглядати «регіональний» патріотизм населення Сходу, яке активно підтримує федералізацію й відчуває гордість переважно за свою територію, регіон, бажає інтегруватись у економічний простір Російської федерації, то мотивація, спрямованість і фактори такого патріотизму суттєво відрізняються від попередньої форми. Такі прояви патріотизму можна розглядати в цілому переважно в якості чинника деінтеграції українського суспільства. Крім того, потужний інформаційний вплив з боку Російських ЗМІ у поєднанні із особливостями політичної

субкультури і менталітету жителів Сходу сприяють подальшій активізації такого деструктивного патріотизму (псевдопатріотизму, з точки зору єдності держави).

Розглядаючи патріотичні настрої українських громадян, слід врахувати особливості їх політичної свідомості в контексті приналежності до різних поколінь, а саме те, що значна їх кількість мешкала в Україні ще в період Радянського Союзу. Свідомість цих людей має свої особливості і дається взнаки й нині в плані розуміння патріотизму/антипатріотизму. Однак за роки незалежності прийшло нове покоління громадян, патріотизм яких є, так би мовити, більш національно-радикальним, більш яскравим та ірраціональним, враховуючи умови формування їх політичної свідомості та існуючу суспільно-політичну ситуацію.

Підйом патріотизму в 2014 р. спостерігався не лише в Україні, але й у Росії, й цікаво проаналізувати різницю між ними. Справа не тільки у тому, що одні прагнуть завоювати «чуже», а інші змушені захищати «своє». Ставлення до «свого» теж відрізняється. Масовий патріотизм прийшов в Україну і в Росію приблизно в один період – у середині 2000-х рр., на тлі Майдану і «путінського підйому з колін», але спочатку надбав різних форм. Пасіонарні українці завжди визнавали, що «хорошого в нашій державі мало». Ніхто не видавав бажане за дійсне, не сперечався з тим, що існуюча Україна є бідною, корумпованою країною. Про українське благополуччя говорили виключно в майбутньому часі – «ще нам, браття молодії, усміхнеться доля». Через брак відчутних успіхів доводилося дивитися тільки вперед.

На противагу цьому російський патріотизм жив сьогоднішнім. Путінська Росія подавалася як успішний проект, альтернатива Заходу і цивілізаційний орієнтир для сусідів. Російські патріоти пишалися тим, що живуть в країні «Іскандерів» і нафтодоларів, Газпрому і Роскосмосу, Сочинської Олімпіади і московських зарплат. А тепер – ще й у країні «Кримнаша». Українське патріотичне кредо звучало так: «Я люблю Україну, тому у нас все буде добре». А російське: «Я люблю Росію, тому що у нас все добре» [11].

Дійсно, справа в тому, що прихильність до батьківщини є свідомо ірраціональною. Вона так само ірраціональна, як прихильність до рідних, яких люблять не за конкретні якості, а за те, що вони рідні. Пошук реальних і уявних переваг є вторинним. Це підсвідома раціоналізація, прагнення підкріпити свої почуття аргументами і фактами. Однак український патріотизм ніколи не потребував штучної раціоналізації. Він був наївним, але щирим і природним, міг жити емоціями без додаткової аргументації. У порівнянні з ним ірраціональну прихильність до «матінки-Росії» заступила демонстративна гордість за велику Росію. Будь-які факти, що суперечили цій позиції, витіснялися зі свідомості.

Український патріотизм сьогодні виявляє значний потенціал у процесі політичної мобілізації громадян, проте він нині використовується переважно для об'єднання зусиль у боротьбі із зовнішнім ворогом і з метою отримання підтримки своєї стратегії певними політичними силами. Досвід суспільств інших держав свідчить, що патріотична складова політичної мобілізації формується через вплив сім'ї, громадянського суспільства, державних інституцій.

У деяких розвинених державах (США, Німеччині, Японії, «східно-азійських тиграх») патріотизм і політична мобілізація стали вагомими чинниками економічного розвитку, вивели їх на перші позиції у світі. Зокрема, американський патріотизм, що виразно проявився після трагедії 11 вересня 2001 р., також існує віддавна. Він сформувався в строкатому (з расової та етнічної точки зору) суспільстві ще в першій половині XIX ст. Упродовж останньої третини XX ст. у США пропагується ідея мультикультуралізму, яка підкреслює принципи рівних можливостей та взаємної поваги усіх мовних, расових, гендерних груп, яка здатна підірвати національну єдність. Проте, поки що 90 % респондентів заявили, що коли йдеться про політичні питання, вони думають про себе як про американців; 86 % опитаних відзначили, що вони є «дуже» гордими, що належать до американської нації [12].

Стабільність американського патріотизму визначається такими чинниками: тим, що це могутня, заможна, з міцними демократичними інститутами та легітимною владою держава, якою пишаються громадяни; прояви патріотизму тут пов'язані, насамперед, з активністю громадянського суспільства. За таких умов формуються і поширюються цінності через децентралізовану систему обов'язкової освіти, у визначенні змісту якої провідна роль належить місцевим громадам, школам та батьківським комітетам, а також через різноманітні громадські організації та ініціативи. Лише в деяких випадках окремі політики чи федеральний уряд в цілому намагаються використати патріотичні настрої у своїх цілях, а також докладають певних зусиль до підтримки національної символіки та міфів. На відміну від російського патріотизму, американський можна назвати суспільно-громадянським патріотизмом.

Суспільний патріотизм можна визначити як своєрідну форму патріотизму, який формується «знизу», але є суспільно значимим і публічним. Цей різновид патріотизму займає проміжне становище між природним патріотизмом, який може й не вийти поза межі особистих переживань, та державним патріотизмом, який попри своє велике значення для гарантування безпеки містить у собі загрозу перетворення на «патентований» великодержавний ура-патріотизм, який втрачає гуманістичні риси природного патріотизму і силу суспільного, що спирається на народну ініціативу [13].

Тут є певне протиріччя: державний патріотизм мобілізує громадян, але й вимагає німої згоди з діями державної влади на міжнародній арені, навіть коли ці дії несправедливі щодо інших народів. У таких випадках його не сприймає критично мисляча інтелігенція або й навіть більшість суспільства. Звідси виникають дилеми любові до вітчизни, в якій вболівання за долю країни перемішане з неприйняттям існуючої дійсності та неефективної влади.

Не врахування існування різних форм патріотизму призводить до того, що одні автори перебільшують його «моральну чистоту» і «безкорисливість», а інші наполягають на його засадничій «аморальності» через примус любити все

своє тільки тому, що воно «наше» — спонукає до некритичного мислення стосовно себе та несправедливих дій стосовно «інших».

Отже, патріотична складова мобілізації може мати різні чинники, мету і форми (природний, регіональний, суспільний та державний). Більшості українців нині притаманний суспільний патріотизм, який надихає громадян на подвиги та сприяє боротьбі за суверенітет і демократичний розвиток держави. Однак, враховуючи існування різних політичних субкультур і маніпульовального інформаційного впливу на мешканців окремих регіонів України, утверджуються й інші форми патріотизму, які стимулюють процеси дезінтеграції суспільства. За умов політичної кризи, воєнного конфлікту в державі існує потреба у підвищенні рівня державницького патріотизму, що можливо лише внаслідок прямого впливу громадян на владу і безпосередньої участі у прийнятті важливих політичних рішень.

Проблематика політичної мобілізації українського суспільства є досить складною і не вичерпується аналізом патріотичної складової. Нині існує брак суспільного ідеалу, національної ідеї, які здатні об'єднати громадян, сприяти посиленню патріотичної складової політичної мобілізації з метою побудови цивілізованого розвинутого суспільства.

На наш погляд, в подальшому потребують наукових досліджень також такі складові політичної мобілізації як нові мас-медіа (соціальні мережі, блоги тощо), сучасні політичні технології, які трансформують політичну активність у іншу площину (віртуальну) тощо.

Бібліографічні посилання:

1. Возняк В. С. Метафізика рассудка и разума [Текст] / В. С. Возняк. – К. : Самватас, 1994. – 340 с.
2. Сміт Е. Національна ідентичність [Текст] / Е. Сміт. – К. : Основи, 1991. – 224 с.
3. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави [Текст] / С. Г. Рябов. – К. : Тандем, 1996. – 239 с.

4. Micheletti M. Creative participation: Responsibility – taking in the political word [Text] / M. Micheletti, A. S. McFarland. – London : Paradigm Publishers, 2011. – 224 p.

5. Кузьмін О. С. Патріотизм як фактор консолідації українського суспільства [Текст] / О. С. Кузьмін // На шляху до суспільної злагоди : зб. наук. праць ; упор. Ю. Ж. Шайгородський. – К. : УЦПМ, 2001. – С 22-29.

6. Кремень Т. В. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі : монографія [Текст] / Т. В. Кремень. – К. : Грамота, 2013. – 256 с.

7. Андреев Е. А. Патриотизм в контексте формирования ценностного отношения современной молодежи к служению отечеству в армии [Текст] / Е. А. Андреев // Российский научный журнал. – 2014. – № 5 (43). – С. 116-121.

8. Колодій А. Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки [Текст] / А. Колодій // Національна безпека України. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. – 16-19 вересня, 2004 р. – К. : Стилос, 2004. – С. 39-61.

9. За останні два роки рівень патріотизму знизився – соціологи [Електронний ресурс] // Українська правда. – 23.08.2013. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/23/6996578>.

10. Динамика патриотических настроений [Електронний ресурс] // Рейтинг. – 15.08.2014. – Режим доступу : <http://ratinggroup.com.ua/ru/products/politic/data/entry/14101>.

11. Дубинянський М. Ігри українських і російських патріотів [Електронний ресурс] / М. Дубинянський // Українська правда. – 16.01.2015. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/01/16/7055285>.

12. Multiculturalism in American Public Opinion (research) [Text] / Jack Citrin, David O. Sears, Christopher Muste, Cara Wong // British Journal of Political Science. – 2001, April 01. – P. 247-275.

13. Кривенко О. Україна маргінальна [Електронний ресурс] / О. Кривенко // Дзеркало тижня. – 2003. – 17-23 травня. – Режим доступу : <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/443/38490>.